

A magyar nép őstörténete

(Vita Bartha Antal kéziratáról*)

A vita bevezetőjeként *Bartha Antal* az őstörténet néhány módszertani kérdéséről szólott. „Az őstörténet tudományos fogalmának alapvetését Marx Károly és Engels F. végezték el. A történelmi materializmus klasszikusai tárták fel, fejtették ki az emberiség történelme legkorábbi szakaszának lényegi ismérveit, az emberek korai társulási viszonyai fejlődésének alapvető törvényszerűségeit. Marx és Engels egyetemestörténeti szempontból szemlélték a legkorábbi társadalmi-gazdasági rendet. Egyes népek, nemzetek őstörténetéből vett példákat az egyetemes jelenségek bemutatásának szolgálatába állították. Meggyőződésem, hogy elméleti munkásságuktól ered az őstörténet művelőinek szenvedélyes érdeklődése az egyetemes őstörténelem művelése iránt” — mondotta. Ezek az aggályok állítják a kutató elé a nemzeti őstörténet tudományos művelésével kapcsolatos kérdéseket, mindenekelőtt azt, hogy miként ismerhetők fel a ma élő nemzetek igen távoli, az írásnélküliség homályába vesző etnikai előzményei. A kiindulópontot Bartha szerint a nyelvtudomány szolgáltathatja.

„A nemzeti nyelv, így a magyar nyelv ősi rétegei rokonságának, eredetének ismérveit rejtik. Mivel a nyelv mindig közösségbe társult emberek érintkezésének eszköze, így nyelvünk ősi rétegének vallomása a magyar nép eredetéről is eligazít. A magyar nyelv a finnugor nyelvek családjába tartozik, ősi szókinccsének hordozói finnugor népcsoportokhoz tartoztak, belőlük váltak ki. A nyelvtörténet szerint volt tehát egy korszak, amikor a finnugor népek távoli elődei érintkeztek egymással, mert nyelveik alap szókinccse, hangrendszere, szókapcsolása közös elemeket, szabályos egyezéseket és eltéréseket mutat fel. Mindezt a finnugor alapnyelv fogalma fejezi ki. A fogalom nem egykor beszélt, egységes nyelvre vonatkozik. A nyelvfejlődés sokféleségtől haladt a sokféleség felé. Az alapnyelv fogalma az ősi fokon létezett nyelvi különbségek legáltalánosabb közös vonásait jelöli.

Az alapnyelv fogalmakészletéből íjjas vadász, halász és gyűjtögető életmódot folytató csoportok bontakoztak ki. Ez a korszak még a magyar őstörténet előzménye, mert magyar őstörténetről, a magyar nyelv önálló életétől, feltehetően az i. e. I. évezred közepe, utolsó harmada közötti időtől beszélhetünk. A magyar nyelv és hordozói ekkortájt szakadtak el közelebbi ugor rokonságuktól. Következtetésünk ellentmondásos, az alapnyelv korának nyelvi sokféleségéből ugyanis az következhetne, hogy a szűkebb ugor és a tágabb finnugor rokonságon belül is keverhetnénk azt a csoportot, amelyik az ugor magyarok közvetlen előzményét

* A Magyarország története I. kötetének szerkesztősége Székely György akadémiai I. tag, főszerkesztős elnökletével 1973. március 14-én tartotta meg a kötet egyik szerzője, Bartha Antal „A magyar nép őstörténete” c. kéziratának vitáját.

kellett, hogy képezze. Az elméleti feltevés szintjén e levezetés valószínűsége igazolásra szorul, viszont őstörténeti vonatkozásban bizonyításának eszközei hiányosak. Marad tehát a probléma ellentmondásos bemutatása. A globális megoldásokra törekvő történetírás nem kedveli a nyitott kérdéseket. Holott kiváltképpen a nemzeti őstörténet vonatkozásában, ahol a problémák tisztázásának lehetőségei több tudományos ágazat érintkezési, határ területén helyezkednek el, a nyitott kérdések felszínén tartása a tárgyilagos tájékoztatás mellett, a helyes megoldások számára nyit ösvényt.”

Bartha ezután elmondotta, hogy ő a magyar őstörténet legkorábbi előzményeit az i. e. III. évezred elejétől tárgyalja és színhelyét a Volga—Káma vidékén keresi. A finnugor és a magyar őstörténetet, a fogalom tág értelmében vett művelődéstörténetnek fogja fel. „Ebből a szemszögből, az íjjas vadász, halász és gyűjtögető életmód önmagában nem mond semmit, illetve alig valamit. E művelődési szinten belül sokféle változat lehetséges. A történeti szöveftés, etimológia súlyos aggodalma, az időtlenség, a konkrét körülmény hiánya. Az aggodalom elhárítása érdekében a régészet lenyűgözően gazdag és pontos adatszolgáltatásához kellene fordulnunk. De a régészeti műveltségek az esetek túlnyomó többségében némák. Nem árulják el hordozóik népi jellegét. A régészetnek a belső problémájára súlyos tehertételként nehezedik az a körülmény, hogy az i. e. III. évezred elejétől a honfoglalásig, újkőkör, kőrézkor, bronzkor, kora vaskor és fejlett vaskor fejlődési fokozataival jelölt, csaknem három évezred pergett le. Számításba kell venni a régészet által adatolt műveltségbeli, az embertan által jelzett alkati keveredéseket és kölcsönhatásokat.” Noha Bartha sokra tartja azokat a kezdeményezéseket, amelyek a Volga—Káma vidékén, vagy a dél-orosz sztyeppén az ugor illetve ősmagyarokkal hoztak vonatkozásba régészeti műveltségeket, vagy emlékeket, mégis úgy érzi, hogy e kísérletek meggyőző módszer hiányában nem vezettek megbízható eredményekhez. A kérdés tehát az, hogy vajon beismerjük-e a vereséget és fordítsunk-e hátat a régészetnek? — hiszen „a régészet a település-történet, életmód, szellemi ismeretek, vallásos képzeletek fejlődésének vonatkozásában kimeríthetetlen, a társadalomtörténet esetében figyelemre méltó információkat kínál — mondotta. A régészeti leletek természettudományos vizsgálata, korábban elképzelhetetlen ismeretek birtokába helyezte az egyetemes, a nem etnikus őstörténetet. Így pl. az archaeobotanika révén megismertük a vadbúza életműködésének mechanizmusát, domesztikálása szempontjából előnyös adottságát. Ellenben nem, illetve csak laza feltevések alapján ismerjük az ember évezredes szelekciós tevékenységét.

„A régészet és a nemzeti őstörténet összeférhetetlenségéből, a kérdésbe vágó nemzetközi és hazai szakirodalom nem kínált elméletileg és módszertanilag megalapozott kiutat. — Beismerem, a helyzet reménytelennek tűnt. — Más választás nem maradt, mint a hazai és más nemzeti őstörténetekben használt eljárásokkal való szakítás. A nemzeti őstörténetek súlyosabbnál-súlyosabb módszertani és tárgyi kisiklásai ugyanis a régészeti műveltségek hordozóinak etnikai azonosításában tűnnek fel és válnak téves elméletek forrásává. A régészet felkínálta gazdag lehetőségekről való lemondás helyett, egyszerű kiút kínálkozott. A finnugor és a magyar őstörténet valószínű földrajzi körzeteiben végbement műveltségi fejlődés szintetizáló elemzését választottam, anélkül, hogy bármely régészeti műveltséget, vagy emlék-csoportot a finnugorság bármely etnikai ágával, vagy az ugor illetve az ősmagyarossággal közvetlen vonatkozásba hozni megkíséreltem volna.

A módszernek vannak előnyei és szembetűnő hátrányai. Előnyeit abban vélem felismerni, hogy nyelvünk különböző kori iráni és török jövevény szavai

mellett, a régészeti anyagból kibontakozó jelentős kapcsolatok, érintkezések tárgyilagosan tájékoztatnak a finnugor és a magyar őstörténet egyetemestörténeti összefüggéseiről. A földrajzi körzeteken belüli állapotok bemutatásával a fejlődés átlagos színvonala jól, a lokális eltérések viszonylag megbízhatóan felszínre kerülnek. Komoly hátránya, hogy az átlagos és a helyi eltéréseken belül csak érzékelteni lehet a magyar őstörténet specifikus régészeti vonatkozásait. Közbevetőleg jegyzem meg, az külön vizsgálatra szoruló elméleti és módszertani probléma, hogy az őstörténeti korszakokban mennyiben megalapozott és mikor indokolt, az anyagi műveltség, életmód, majd gazdálkodás sajátosan etnikus vonásainak hangoztatása. A választott módszer segítségével, ha nem is minden tekintetben, de a korábbi ismereteknél árnyaltabban lehetett bemutatni az ősműveltségi korszakok állapotait és fejlődésüket. Módszerem helyessége iránt vannak kételyeim, ezeket az olvasóiban sem tudom eloszlatni. Az eljárásban rejlő lehetőségek iránti bizakodást az erősítette meg, hogy a történeti etimológia művelői a módszert hasznos munkahipotézisnek tekintik.”

Utolsóként Bartha az ősmagyar-türk kapcsolatok problémáiról beszélt. Utalt arra, hogy a magyar—török kapcsolatok vitathatatlan tényének értékelése gyakran modernkori retrográd eszméi áramlatok kiinduló pontjává vált, s hogy marxista történetírásunk joggal vette bírálát alá az e kapcsolatokat értékelő polgári irodalmat. A magyar nyelvben jelentős honfoglalás előtti türk jövevény szókincs van, az ismert magyar hét törzsnév közül öt türk eredetű. E polgári szakirodalomról Bartha elmondotta, hogy az Vámbéri Ármin túlzásaival polemizált ugyan, de kimondva vagy értelemszerűen a türk törzsnévek mögött türk etnikumot látott. A két finnugor eredetű törzsnév és a magyar népnév mögött rejlő szervezetet nem ismerte el politikai alakulási tényezőnek. Ebben a beállításban megmagyarázhatatlanná vált a finnugor eredetű nyelv életképessége és megmaradása. „Őstörténetünk türk vonatkozásai megkerülhetetlen tények. Az ügy jelentőségére nézve hivatkozom a szovjet turkológia megállapítására: a Belső Ázsiától az Aldunáig terjedő türk uralom összeomlott, de a korábbi állapotokhoz visszatérés nem volt többé lehetséges — mondotta. A vitatható értékelések nem a magyar—türk kapcsolatok tényéből, hanem leszűkített, egyoldalú beállításokból származnak. Viszont arra is fel kell figyelni, hogy a kérdés marxista elemzése és bírálata, helyes elvi szándéka ellenére aránytalanná vált. A marxista—leninista őstörténeti elmélet nem tartalmaz olyan elvi állásfoglalást, hogy az ilyen vagy olyan interetnikus kapcsolatok önmagukban véve elítélendők volnának.” „A Turkesztánon és Közép Ázsián átkelő türk népágak ősi iráni eredetű magas műveltséggel érintkeztek és újabb iráni vonásokkal gyarapodtak. Kelet-Európában ismét iráni eredetű késő szarmata és alán csoportokkal kerültek kapcsolatba. Azt nem állíthatjuk, hogy a polgári korszak tudománya nem értesült a törköket ért jelentős iráni hatásról. Ide vonatkozó figyelmeztetések elhangoztak, csak nem találtak visszhangra. A magyar—türk kapcsolatok értékelésének túlhajtásai ellen irányuló szenvedélyes marxista bírálát hatékonyabb lett volna, ha elemzően ráirányítja a figyelmet a magyar őstörténet nem nomád, fejlett vonásainak valódi forrására. Őstörténetünk nem nomád vonásai ugyanis ténykérdések, ezekkel perlekedni eredménytelen vállalkozás. A magyar—türk összefüggések tárgyalása, történeti értékelése nem állhat meg a türk fogalom határainál, mert a kitekintés igazít el fontos egyetememes művelődéstörténeti fejlemények megértésében. A VI—IX. századi dél-orosz steppén kialakult fejlett állapotok, virágzó ekés földművelés, népes települések, kereskedelmi, ipari, igazgatási központok régészetileg adatoltak. De ezek eredete nem vezethető le a klasszikusan nomád türk határból. A magyar—türk

érintkezések értékelésében még egy közelebbi, az ugor magyarok fejlettségi szintjének megértését előmozdító fejleményre kell felfigyelni. A polgári irodalomban vita folyt felette, de tudott volt, hogy a délorosz steppére került ugor magyarok az állattenyésztést ismerték. Az azonban elfogadott tételként szerepelt, hogy az ugor magyarok kizárólag türk hatásra váltak igazi állattenyésztő lovas néppé.”

Bartha utalva a Volga—Káma vidéki régészeti műveltségek elemzéseire, azon az állásponton van, hogy az i. e. II. évezred folyamán déli eredetű bevándorló hullámok hozták magukkal a földművelés és állattenyésztés ismeretét, ami átterjedt a helyi finnugor csoportokra is. A bevándorlók jelentős szerepet játszottak a finnugor és a magyar etnogenezis történetében. Ugyanakkor az is a kérdéshez tartozik, hogy e bevándorlók etnikuma tisztázatlan, s „elméleti feltevésként” nem tartja elképzelhetőnek, hogy ezek ősiráni jellegű népcsoportok voltak. „Művelődéstörténeti szempontból igazolhatatlan az a felfogás, hogy az ugor magyarok kizárólag türk kapcsolataik révén jutottak el a fejlett életforma, gazdálkodás és társadalmi alakulás szintjére. A képzelet jóval bonyolultabb és összetettebb. Éppen ezért nehéz dolog a fejlemények kézben tartása. Szó sincs arról, hogy arra gondolnák: az ősmagyar—türk kapcsolatok problémáit megnyugtatóan rendeznem sikerült. Itt van példának okáért a VI—IX. század folyamán bekövetkezett műveltségi integrálódás a délorosz steppén, amely sokrétű interetnikus és társadalmi folyamatokkal áll kapcsolatban. Ide tartozik a nem szláv eredetű ekés földművelés, valamint a nomád, félnomád gazdálkodás együttélése. A jelenségek gazdaság-, művelődés- és településtörténeti vonatkozásai pontosan ismertek. A fejlemények etnikus értelmezése azonban ismereteink jelenlegi szintjén szinte megközelíthetetlen.”

Bartha végül — egész kéziratának kifejtési módjára vonatkozóan — elmondotta, hogy a sok vitás kérdést rejtő problémákat igyekezett úgy megfogalmazni, hogy „a végérvényességre igényt tartó tisztázásnak még a látszatát is elkerülje”. Erre készítette az, hogy az őstörténeti ismeretek egyenetlenek: helyenként igen hiányosak, helyenként rendkívül pontosak és meggyőzőek. Emellett ezzel is érzékeltetni kívánta, hogy a nemzeti őstörténetírás legsúlyosabb gondja elméleti-módszertani síkon jelentkezik.

„Nem szívesen vállalkoztam a munkára, mégis kötelességből hozzászóllok, hiszen a magyar nép őstörténetéről esik szó s olyan könyvet terveznek, amely a nép kezébe is kerül s ott tanít őstörténetünkről” — mondotta hozzászólásában *László Gyula* egyetemi tanár. Emellett a szerzőtől annyi előadásban hallottunk hivatkozást, hogy „amint a 10 kötetes magyar történelemhez írt munkámban kifejtettem” s más fogalmazásban, hogy ez is felfokozta várakozásomat. Meg kell előre mondanom, hogy a munka nem bírta el ezt a felfokozott igényt. Viszont volt nekem egy parasztember barátom, aki belenőtt a magyar szellemi pantheonba s tőle tanultam a nagy bölcsességet, amit most magamra is kötelezőnek érzek. Egyszer azt írta: »a kész dolgokban a boldog is talál hibát«. Ezt a nagygyá nőtt szegényparasztot Veres Péternek hívták.”

„Miről is tárgyalunk ma? Egy új magyar történelemkönyvről, egy nagy-szabású vállalkozásról, amely a magyar nép történetét tíz kötetben adja a magyar nép kezébe. Kinek a kezébe kerül tehát ez a könyv? Szakemberek kezébe, egyetemet végzett más szakosok kezébe? Vagy a gyárak, vagy a falu magyarjainak kezébe? Tanárokéba? Tanítókéba? Tanulókéba? Egyikébe is másikéba is, a könyv az egész magyar nemzetnek szól. Ez lényeges következményekkel jár: olyan nyelven kell tehát megírni, amely nem egy szakma szűkebb nyelve, hanem a magyar nyelv alapszókincsét használja, hogy minden nemű, olvasni tudó, szellemi erőki-

fejtésre képes magyar ember egyformán érthesse. Hadd időzzek el ennél az alapvető ténynél, éppen ma, amikor nyelvünk tisztaságának őrzése, ápolása, fejlesztése közéletünk minden területén gond és hitvallás. Természetes, hogy éppen a nép történetét bemutató tanítás elsősorban és magas szinten kell képviselje a nyelvi tisztaságot, mert ez egyúttal a gondolat tisztasága is. Régóta tudott dolog, hogy az írás a gondolkodás vetülete, tehát a köntörfalazó, bonyolult, nehezen követhető írás e fajta gondolkodást tükröz és olvasása fárasztó, elkedvetlenítő, az ember leteszi a könyvet s más után lát. Hallgassuk meg ismét, hogy mit mond erről az elébb idézett szegényparaszti írónk: „. . . a mi nyelvünk szemléletes, üde, friss és eleven . . . ez nélkülözhetetlen ahhoz, hogy népünk tudatvilágába behatoljunk és azt, megismert társadalomtudományi igazságaink számára fogékonnyá tegyük. . . szeretném, ha mindent úgy tudnánk elmondani a közönség dolgaiból, a magas elvontságokból is, hogy legalább a közönségünk értelmesebb és fogékonyabb része meg is értse. Ha nem is teljesen, mert ez lehetetlen, de legalább annyira, hogy konyitson hozzá. . .” „Avagy idézzük Illyés Gyulát? Ime: »Gondolatoddal tégy túl a lángelmén (az lesz a nagy dolog!) De még nagyobb: (mond el az egyszerű nép nyelvén)«.”

„. . . Mindannyian tapasztalhatjuk, hogy például a múlt századnak és a XX. századnak szocialista klasszikusai is kristálytisztán írtak, minden sorukból érzik a felelősség, hogy nem néhány kiválasztottnak, hanem a tömegnek írnak. Szerénytelenség ilyen nagy példák után a magam példájával is élnem, de megteszem, mert tanulságos. Van egy unokatestvérem odahaza a Székelyföldön, a faluban maradt földművesnek. Neve László Gyula, éppenúgy mint nekem. Nos, akár a legbonyolultabb régészeti, vagy művészetelméleti dolgozataimat írom, éppenúgy, mint amikor előadást tartok, voltaképpen neki magyarázok s a gondolat tisztasága szerint válik még tisztábbá, ha úgy érzem, most már nyomon tud követni, vagy legalább is megsejti, hogy mire jöttem rá kutatás közben. Ő — aki minderről nem is tud — a legszigorúbb bírálóm. De meg — hadd mondjam meg ezt is — néha még azt is megtettem, hogy egy-egy csiszolt szövegemet (négy-szer-ötször is át- és átdolgozom a legegyszerűbb szöveget is!) odaadtam íróbarátainak, olvassák és számúzzák belőle a henyéséget és homályt. Olyan „lektoraim”, baráti tanácsadóim voltak, mint például Kodolányi János, Bernáth Aurél, Kassák Lajos. Ez nem szégyen, hanem kötelesség, mert ha a köznek írunk, annak nyelvén kell írunk! A munkát úgy kell megírni, mintha az, aki olvasná, semmiféle előzetes tudással nem bírna tárgyunkról, mindent szép, érzékletes módon ebből a szövegből tud majd meg. Ne hivatkozzunk pl. őskori műveltségek neveire, csak úgy minden nélkül, mert ebből az olvasó egy szót sem ért!

Nos, miért e hosszú bevezetés? Azért, mert különösen Bartha Antal szövegének első harmadában állandóan azzal a gondolattal küszködtem, hogy én nem vállalom a bírálatot, a szöveg fárasztó, magyartalan, nehezen kibogozható. Voltak — s vannak — mondatok, amiket egyszerűen nem értek. De ha én nem értem meg, aki ide s tova negyven éve élek ebben a szakmában, akkor értse meg egy TSz elnök, vagy egy marós, vagy egy természettudós? A kézirat első harmada után a szöveg egyszerűsödik, de — más okból, mire majd kitérek — megmarad túlbonyolítottnak, mellékmondatokkal terhesnek, nehezen követhetőnek. Nem tudom, mi a szerkesztők nézete a nyelvi egységesítésre, a kötetek szép magyar beszédének megteremtésére, de nagyon kérem őket, gondolkozzanak ezen, mert nem lesz ember, aki elolvassa a köteteket.”

„De van ennek a kérdésnek világnézeti vetülete is. A szerkesztők, a szerzők, a sorozat tervezői nyilván azzal a céllal tervezték meg vállalkozásukat, hogy a

legutóbbi nagy összefoglalások helyett (például Hóman—Szekfű Magyar Története, vagy a Domanovszky-féle Magyar Művelődéstörténet) új, korszerű, marxista történelmet adjanak a magyar nép kezébe. Ám az idézett művek a magyar értekező próza erényeit tárják elénk. Jól olvashatók, megállapításaik szép magyar nyelven szólalnak meg, érdekesen vezetik a történelmi eseménysorozatot stb., stb. Ehelyett csak a jobbat s nem a rosszabbat szabad adnunk! Ezzel az elébb még csak nyelvi oldalról felvetett kérdés egyszeriben világnézeti kérdéssé változik s kérem a szerkesztőket, vagyék ezt a kérdést magyon komolyan.”

Ezután László Gyula Bartha Antal „munkamódjára” tett észrevételt, melyből szerinte világossá válik Bartha okfejtése nehezen követhetőségének másik oka is. Bartha Antal ugyanis — László Gyula szerint — az első szótól az utolsóig vitatkozik. Ez rokonszenves vonása, de a szöveg érthetőségének rovására megy. Mert nem úgy vitázik, hogy ismertetné a vitatott tételt — bár erre is van példa nála —, hanem úgy, hogy állandóan jelen van eszében saját kiterjedt olvasmányanyaga s egy-egy oldalvágással megmondja, hogy miért tartja ezt vagy amazt helytelennek, illetőleg akként fogalmaz, hogy megtudjuk: ez vagy amaz — mindig névtelenül — ebben vagy abban téved. Igen: ezt a szöveget tökéletesen érti Bartha Antal, de rajta kívül csak az, aki ugyancsak elolvasta azt a sok könyvet és tanulmányt, amivel Bartha — mondva-mondatlan — vitatkozik. Aki ezeket nem ismeri, az hiába is izzad, a szöveget nem érti, nem értheti, mert nem tudja, hogy a szöveg miről szól! Szövegének zsúfoltsága abból adódik, hogy sokmindent akar elmondani, okfejtésének nehezen követhetősége meg abból, hogy az olvasó számára ismeretlen elméletekkel és nézetekkel száll vitába.

Az előbb a nyelv megtisztítását kértem, most pedig a gondolatvezetés egyszerűsítését, megtisztítását javallom.”

Harmadik, átfogóbb észrevételként László Gyula Bartha kéziratának arányairól szólott: észrevehető ugyanis — mondotta —, hogy amelyik korszak vagy kérdés jobban érdekli, mely korszakoknak alaposabb ismerője s azon belül is amelyik tétel elméleti megoldása serkenti, — ott hosszan időz, míg más — egy másik kutató számára az előzőknél talán fontosabb — tétel mellett éppen csak említéssel halad el. Ezen szerinte csak úgy lehetett volna segíteni, hogy írás közben, „menetközben” baráti, munkatársi beszélgetésekben ellenőrizi önmagát. Példaként László Gyula a finnugor őstörténeti elméletek bemutatására utalt. Noha a maga részéről nem panaszkodhat, mert Bartha voltaképpen csak Molnár Erik belső-ázsiai és az ő szvidéri elméletét ismerteti, a többire vagy szót sem veszteget, vagy mellékes félmondatokban intézi el. Ezt a maga részéről nem tartja helyesnek! Hiányolja Brjusov (s ugyanígy a mai napig kísértő Menghint), de ugyanígy Csernyecov elméletének ismertetését. A szerzőnek egy szava sincsen a finn iskoláról, amely a finnugorság nyugati eredetét tanítja — akárcsak ő (azaz László Gyula) —, nem beszél Indreko elméletéről, aki a Magdaleni-ből, tehát Nyugat-Európából származtatja a finnugorokat és a Kunda—sigiri műveltséghez kapcsolja. Ugyanakkor hiányolható, hogy az olvasó nem értesül, hogy Hajdú Péter mind Molnár, mind László felfogását ellenzi, és a tajgából, északnyugat Szibériából származtatja közös őseinket. Elhiszi, hogy „Bartha Antalra személy szerint ennek a két elméletnek megismerése hatott serkentőleg, hiszen Molnár Erik aspiránsaként szerezte meg őstörténeti tájékozottságát, de a könyv olvasóját mindez nem érdekli: ő szeretne áttekintést kapni a különböző elméletekről, megalapozásukról, a szerző által adott bírálatukról”. „Emellett megérdemelt volna néhány oldalt a nyugati emigrációban tucatjával burjánzó őstörténeti ötletek ismertetése és cáfolata, hiszen Egyiptomtól, Sumértól, Belső-Afrikáig, a Husvét szigetekig, sőt Dél-

Amerikáig tallózhatott volna a szerző a nagyon is divatosná vált „igazi magyar östörténetekben”.

„Általában az egész szövegen meglátszik, hogy a szerző két nyelvterület irodalmára épít: a magyarra és az oroszra. Östörténetünk egészéből mintha kivesszett volna a finn, észt (kisebb mértékben svéd, francia, német) kutatás tudomásulvétele. Ez is egyoldalúság, ami egyénileg indokolható ugyan, de történelmünk áttekintésében nem. Kérésem tehát: adjon a szerző áttekintést a különböző feltevésekről, világos, okszerű fejtegetésekben mutassa be lényegüket, alapozásokat s — ha úgy találja —, ingatag feltevéseiket.”

Ezután a hozzászóló a dolgozat tárgyalási rendje szerint haladva tett több, részletekbe menő észrevételt, amelyek közül itt csak néhány ismertetésére térhetünk ki. Szerinte érthetetlen pl., hogyan tudja a történettudomány a maga eszközeivel a III. évezred elejéig-közepéig követni a finnugor nyelvfejlődési állapotot; óvatosságot ajánlott a szerzőnek „az európai és mongoloid fajtaelemek keveredésé”-nek tárgyalásakor, mivel az európai irodalom is sok bizonytalanságról tanúskodik e téren. Az első oldalon írja Bartha Antal, hogy „az őstársadalom embereinek köeszközei változatosak, de tökéletlenek voltak”. „Tökéletlenek lettek volna? Arra a munkára, amire kellett évszázazreken keresztül, tökéletesek voltak! Itt két szemlélet keveredik: mai szemmel nézve természetesen tökéletlenek voltak, de akkor feladatuknak tökéletesen megfeleltek. Nem hiszem, hogy helyes dolog, a múltat csak saját szemünkön keresztül ítélni. Az akkor élt emberek nem tudták, hogy ők tökéletlenek, mint ahogy mi sem tudjuk, hogy száz és ezer évek távolából mennyire tökéletlenek lennénk. Ha azokat az embereket közel akarjuk hozni a maihoz, akkor meg kell mutatnunk, hogy a régi időkben is éppen olyan telített és szép, vagy nyomorúságos volt az élet, mint ma, de nem azért, mintha »tökéletlenek« lettek volna.”

Nem szólna Bartha helyében ilyen kijelentésszerűen arról, hogy a „Turulmondának nincs köze a matrilineáris hagyományokhoz”, egyrészt azért, mert az egész eddigi magyar kutatás mást vall (ami nem zárja ki az ellentmondást, csak akkor meg kell említeni, hogy ez nem tudományos igazság, csak a szerző feltevése), másrészt pedig legutóbb Dümmerth Dezső nagyon szépen bizonyította a turulmonda meglétét és jelentését. Az lenne a kérésem, hogy ahol a szerző saját véleményét közli, ott a szöveget formálja eszerint, tehát például: »véleményünk szerint . . .« írná s ekkor mindenki tudná, hogy ez egy vélemény a sok közül, amit a szerző magáénak vall, s a többit elveti!”

További részletmegjegyzései az óvatosabb általánosításokra, a fogalmak egyértelműbb és differenciáltabb használatára hívták fel a figyelmet és sok módszertani kérdést is (pl. a szóhagyományozás alábecsülésének hibáját, egyes forráscsoportok kezelésének hiányosságait) érintettek. Végül Bartha és a magyar polgári történetírás eredményeinek viszonyáról szólt.

„Bármennyire is hadban áll a szerző a polgári magyar történeti iskolákkal, nagyrészt az ő eredményeikre épít, azokat szilárd kiindulópontnak fogadja el (most elsősorban a későbbi, történeti korokról beszélek). Így például egyszerű ténynek veszi azt, hogy a magyarságot hol ezen, hol amon a néven nevezték. Természetesen lehet, hogy ez valóban így volt, ahogyan már Pauler, majd Németh, Hóman, Moravcsik, Gyórfy tanította, de felmerülhet az a gondolat is, hogy a különböző népevek esetleg különböző hagyományú népekre vonatkoznak s a magyarság ezek ötvöze. Ha jól végig gondoljuk az egyik s a másik évsorozatot (tehát a régit s az általam most felvetettet), mindkettő feltevésnek bizonyul s egyiket sem érzem erősebbnek mint a másikat. Ez valóban új szemléletet jelen-

tene s a magyar őstörténet is többágúvá válnék, minthogy minden nép őstörténete is az, nem pedig, hogy egyszer az őskorban elindult s magányos vándorként érkezett céljához.

„A földrajz századokon át a történettudomány egyik kiegészítője volt — kezdte felszólalását *Somogyi Sándor* —. Oktatói és művelői is jobbára ugyanazok voltak mindkét tudománynak. Az első, kimondottan geográfus egyetemi tanár, a német Karl Ritter is történésként került tudománytörténetileg üttörő jelentőségű pozíciójába. Nem csoda, ha programjában is — amit a természet és az emberi történet kölcsönhatásának vizsgálata területi egységenként címen foglalt össze — hovatovább a társadalmi fejlődésnek a környezetből levezetett, leegyszerűsített magyarázatára helyeződött a hangsúly (»A Föld az emberiség nagy nevelőháza«). Nyomában terjedtek el a korábbi sematikus miliőteóriák modernebb, árnyaltabb változatai, a még korunkat is megért különböző determinista jellegű felfogások és művek. Sajnálatos módon nem tudták függetleníteni magukat ettől a szemléleti hatástól a polgári földrajztudománynak azok az újabb ágazatai sem, amelyek a megerősödött természettudományokra, elsősorban a földtanra, csillagászatra, fizikára és kémiára alapozódva a Föld-felszín természeti jelenségeinek vizsgálatára specializálódtak. Nem menekülhettek ettől, mert a termelési viszonyokkal szemben a termelő erők, a termelési mód helyett a természeti környezet primátusát hangsúlyozták a társadalmi fejlődésben.

Gyökeresen új felfogás honosodott meg a dialektikus és történelmi materializmus filozófiai alapelvein kibontakozó marxista földrajztudományban. A negyedszázada nálunk is általánosan elfogadott marxista filozófia szemléletének megfelelően a földrajztudománynak a termelés és a termelőerők térbeli jelenségeivel foglalkozó része, ami a politikai gazdaságtan és a történelmi materializmus elméleteire és módszereire támaszkodik, gazdasági földrajz néven tulajdonképpen társadalomtudomány. Ezzel szemben a dialektikus módszert következetesen alkalmazó természeti földrajz — amelynek feladata a földrajzi burok vagy természeti környezet fejlődéstörvényeinek felderítése — természettudomány. Nyilvánvaló, hogy a gazdaságföldrajznak a termelőerők elhelyezkedését a természeti földrajzi környezettől függően is vizsgálnia kell. Éppen ezért a két „testvér” tudománynak továbbra is szoros kapcsolatban kell maradnia egymással. A köztük levő viszonyt azzal a közismert tétellel szokás jellemezni, miszerint a természeti földrajzi környezet a társadalom anyagi életének egyik szükségszerű és állandó feltétele és az befolyásolja a társadalom fejlődését, befolyása azonban nem döntő.

A fenti tétel felének túlhangsúlyozása determinista jellegű következtetésekben, figyelmen kívül hagyása ún. földrajzi nihilizmushoz vezet. Mindkét elméleti zsákutcába vezető téves irányzat jelentkezésére volt példa az elmúlt negyedszázad alatt. De ezek a veszélyek ma is nyomban felmerülnek, ha a társadalmi fejlődés és a földrajzi környezet kapcsolatát kell meghatároznunk, mint jelen esetben is, amikor az ősmagyarság életkörülményeit befolyásoló természeti viszonyokat kell összefoglalni.

A kérdés nehézségét fokozza, hogy egyrészt a régmúltba visszafelé haladva, a felhasználható egyértelmű adatok száma mindinkább ritkul. Másrészt az is természetes, hogy az ősközösség termelési viszonyai között sokkal lényegesebb a földrajzi környezetnek a társadalom életét befolyásoló szerepe, mint a fejlettebb társadalmi formák között. Tehát a figyelembe veendő természeti hatások nagyságrendjét mindig csak az adott kor körülményei között kell és lehet felmérni.”

A főkérdés a jelen esetben természetesen az, mondotta *Somogyi Sándor*,

hogyan tudja-e ma meggyőző magyarázattal támogatni a földrajztudomány (az előbbiek szerint csak a természeti földrajzot értve alatta) a történészeket annak a problémának megfejtésében, hogy hol, hogyan és miért változott meg a kialakuló ősmagyarországi természeti környezete annyira, hogy sok ezer km-es vándorútja során életmódja (termelési) a tajgabeli gyűjtögető, vadász-halásztól az erdőssztyeppek állattenyésztő-földművelőin keresztül a sztyeppei nomád állattenyésztésig változott?

A magyarságot többezeréves kialakulása, néppé fejlődése vándorútja során a domborzatilag kevésbé változatos térszínen nem a természeti akadályok korlátozták mozgásában, hanem az adott időszakban kialakult életmódra ható egyéb körülmények. Ezek legdöntőbb tényezői a pleisztocén (köznap elnevezéssel jégkorszakot) követő holocén időszi (jelenkori) klímaváltozások. A jégtakaró visszahúzódását nyomon követve adta át helyét D-ről É-nak tolódva a tundra a tajgának, a tajga az erdőssztyeppeknek, az utóbbi pedig az igazi fátlan pusztáknak. De a genetikusan egymásba épülő klíma — növényzeti és talaj — öveknek ez az eltolódása nem volt egyértelműen monoton folyamat. Magában a holocénban is többszörös felmelegedésben és lehülésben jelentkező hőmérsékleti hullámváltozások mutatható ki. Emellett Ny-ról K-re haladva az óceán felől érkező csapadékszállító légáramlatok útvonalában is történtek módosulások, nyomukban a csapadékviszonyok is többszörösen ingadoztak kiterjedt területeken. Igen nehéz ugyanakkor ezen változások időbeli határainak megvonása. Erre csak a paleogeográfia összehasonlító bizonyítók anyagra támaszkodó vizsgálati módszere képes. A pollenanalitika (virágporelemzés), talajtani és régészeti szállította adatokat kell nagy területek földrajzi összképébe beágyazni, hogy használható és viszonylag időtálló következtetéseket vonhassunk le. A következtetések levonása azonban elsősorban a történészek feladata. A földrajz megrajzolhatja a vonatkozó kutatások mai állása alapján a táj változásának fővonalát, de a benne élő társadalmak életének alakulásával természetesen nem foglalkozhat.

Somogyi utalt arra, hogy a magyar történettudomány néhány kiemelkedő képviselője már igen jó érzékkel oldott meg hasonló feladatokat. (Salamon Ferenc Budapest történetének [1878] első megírásánál olyan felszínfejlődési szintézist produkált, amit a közelmúlt földrajzi kutatásai bizonyítottak, de említhető Acsády Ignác, Ortvy Tivadar és Márki Sándor néhány jól sikerült tanulmánya is, melyek megállapításait nemcsak a történeti földrajz, hanem a földrajztudomány egésze is sajátjának tekinthet.) A tervezett Magyarország története bevezetőjének megírásakor viszont a földrajzi szaktudósoknak kell a történészek számára hasznosítható természeti-tájrekonstrukciót összeállítani.* Annak ellenére, hogy itt bizonyos előtörténetre támaszkodhat a kutatás (a Domanovszky Sándor szerkesztette Magyar Művelődéstörténet I. kötetében Mendöl Tibor fejezetei, László Gyula 1944-es tanulmánya, Molnár Erik őstörténetének egyes részei), mégis el kell készülni arra, hogy az Uraltól a Kárpátokig terjedő hatalmas térségnek megközelítően sem állítható össze olyan részletes jelenkori tájfejlődési képsora, mint a Kárpát-medencének. „Ilyen kísérlet még a távolabbi jövőben is csak nagyon vázlatos lehet. Nemcsak a saját kutatások hiányoznak hozzá, hanem a vonatkozó orosz és szovjet eredmények beható ismerete is. Könnyű belátni, hogy rövid határidőre az idevágó rendkívüli terjedelmű szovjet tudományos irodalomnak áttekintése is lehetetlen, mégkevésbé annak részletekbe menő elemző kiértékelése.

* Utalás arra, hogy az I. kötet tárgyalását földrajzi-történeti bevezetés fogja nyitni.

Így egyelőre meg kell elégednünk a legfontosabb szakmunkák eredményeinek nagyvonalú egyeztetésével.

Mindennek ellenére — mondotta Somogyi Sándor, — éppen Bartha Antal kézírata tanúsítja, hogy ez a „soványnak ígérkező” földrajzi szintézis szükséges. Sok részletében lehetett volna az ugyanis a jelen kézirat biztosabb hangvétellévé, ha támaszkodhatott volna az egyelőre csak igényelt földrajzi adatokra, s kevésbé ütköztek volna ki a fehér foltok, a kevésbé kutatott kérdések. Szembetűnik pl., hogy a szerző jobbára csak arab kútfőkről emlékezik meg. Hiányolni lehet egy kutatástörténeti áttekintő összefoglalót, de szükséges lenne legalább a témakör hazai reprezentánsait megemlíteni.

Csak kérdésként veti fel: „mivel a magyar nép jelenlegi összetételében még számos más sztyepei nép (besenyők, kunok, de egyes felfogások szerint hunok-bolgárok, avarok) töredékeiből jött létre, jogos e közös ősnak egyedül az urali ősmagyarságot feltüntetni? Illetve a hellyel és idővel való jobb gazdálkodás céljából nem jobb lenne-e a magyarságba beolvadt sztyepei népek sok ágon érintkező őstörténetét együtt tárgyalni, legalább azon a szinten, mint a lényegesen kisebb szerepet betöltött kazárokat is?”

Szintén megválaszolásra váró fontos kérdés: miért és honnan tűnnek fel ily gyors egymásutánban a Belső-Ázsiától Ny-ra levő nomád népek? Ő úgy véli, e kérdésben az a Hóman Bálinttól is közölt felfogás jár közel az igazsághoz, amely azonos népcsoportok új törzsszövetségben, új néven való megjelenését tételezi fel. A nagy népmozgás elindítója lehetett Belső-Ázsia földrajzi szempontból megvizsgált kiszáradása. Utalt a magyar születésű Stein Aurél világhírű belső-ázsiai kutatásaira, melyek igazolták, hogy noha általános jellegű deszikkáció (kiszáradás) nem volt, de belső-ázsiai magashegységeknek még pleisztocénból visszamaradt jégtartalékából táplálkozó vízkészlete lassacskán megfogyatkozott és ez okozta számos, korábban pezsgő életű oázis-állam lehanyatlását.

Somogyi Sándor ezután kisebb köztörténeti észrevételek (a lappok finnugor szókincsének magyarázata, a baskir-magyar néprokonság vagy azonosság kérdése, „kaukázusi őshaza” stb.) mellett elsősorban történeti-földrajzi rész kérdésekkel foglalkozott.

Pontos bibliográfiai adatokkal illusztrálva javított ki több természeti-földrajzi vonatkozású pontatlanságot (pl. a magyarok első őshazájának faunája, az ökológiai, növényföldrajzi körülmények és a földművelő-állattenyésztő népeség kultúrájának összefüggése, hogyan kapcsolódik egymásúoz a finnugor vadászháló, valamint a déli földműves-állattenyésztők kultúrájának együttélése a Volga—Ural közötti területsáv éghajlati-növényföldrajzi, valamint talajövezetekre tagolódásával, Etelköz elhagyásának éghajlati tényezőkre történő visszavezetésének megalapozatlanságára stb.)

Erdélyi István Bartha kéziratának azt az érdemét emelte ki mindennek előtt, hogy az jól tükrözi a kutatás jelenlegi állapotát, a szerző óriási munkát végzett el, áttekintette szinte az egész vonatkozó magyar és nemzetközi szakirodalmat, az anyagot megfelelő módon rendezte, úrrá tudott lenni azon. Alkalmas arra, hogy az olvasónak helyes képet adjon részben a finnugor és egészében pedig a magyar őstörténetről. Ezt követően több kisebb részletmegjegyzést tett. Így a liv és a vot nép, illetve nyelvre vonatkozóan, hiányolta, hogy az izsórok és a mescserek pontos lakhely-megjelöléssel nem szerepelnek, s hogy a lappokról nem derül ki: eredetileg, minden valószínűség szerint, cirkumpoláris elhelyezkedésű paleoázsiai maradvány népet képviselnek, akiknél szinte teljes nyelvcseré történt. Bartha véleményével ellentétben a manysik és a chantik *nem* értik meg egymást s fel kellene (a köeszkö-

zők mellé) sorolnia illetve magyaránia az indoeurópai őshaza-elméleteket. A Kazár Kaganátusról írott részletes jellemzést arányos terjedelműnek és jónak tartotta, mivel ez a történeti periódus rendkívüli jelentőségű volt a magyarok egész életére (gazdaságára, politikai képére stb.) vonatkozólag. Figyelmeztette azonban a szerzőt — megadva a bibliográfiai adatokat is — arra, hogy a kazárok igenis már verték saját pénzt, az abbaszida dirhemeket utánozva. Végül leszögezte, hogy a magyarok nyugatra településében közrejátszott a sztyepp feldúlása, egy erősebb klíma-periódus. „Tehát nem valamiféle kiszáradás az *egyik* ok az erdős sztyepp, illetve sztyepp elhagyására részükről, hanem éppen ellenkezőleg. Ebben az expanzív periódusba még a besenyők is beleestek.”

Istvánovics Márton írásban megküldött hozzászólása az összefoglalást szerzőlött időszerűnek, jó értelemben kritikusnak mondotta, mely valamennyi érintett tudomány szak vonatkozó eredményeit számbaveszi, s ezáltal az egyes disciplinák képviselőinek fokozott figyelmét, „önvizsgálatát” is provokálja. Mint a kaukázológiai (kartvelológiai) — néprajzi (folklorisztikai) kutatások művelője, szükségesnek tartotta megjegyezni, hogy a kartvelológiának a magyar őstörténetre vonatkozó eredményei ezideig minimálisak, a grúz írásos források megszólaltatása még várat magára. Az a kevés, ami ebből megtörtént, nem ismeretlen a szerző számára, munkájában megfelelően helyére tette. Ami még mondható lenne, jelenleg annyira hipotétikus, hogy nem építhető be ilyen jellegű szintézisbe. Őstörténetünk egyik kardinális kérdésében, a „kaukázusi őshaza” vonatkozásában a szerző mindenestre olyan ismeretanyagra is támaszkodik, amelyik e nagyon vitatott mozzanat megoldását, a kaukázológiai kutatások előrelendítését provokálván, új szempontokra hívhatják fel a kutatás figyelmét. Ami a néprajztudományt illeti, Bartha jól ismeri a vonatkozó kutatásokat, de tudja azt is, mennyi buktatót rejtenek ugyanakkor a világnézeti okokra, módszertani megalapozatlanságokra visszavezethető bizonytalanságok, sajnálatosan gyakori túlzások ezen a területen, és dicséretes kritikái érzékkel rostálta ki a nem egyszer romantikus képtelenségek halmazából mindazt, aminek történeti valóságértéke mai ismereteink szintjén elfogadható. Vonatkozik ez mind az egyetemes néprajz, mind a hazai néprajz anyagára (pl. a „matriarchátus” kérdésében, az „ősvallás” vonatkozásában; az „etnogenetikai folyamat” értelmezésében stb.).

B. Biró Margit Barthának a szavartoi aszfaloi kérdéssel kapcsolatos megállapítására kitérve beszámolt kezdeti grúz filológiai kutatásairól, melyek azt mutatják, hogy a szavard nép és a magyar törzsek kapcsolata a kulcsfontosságot képezhető grúz anyagok eddig átvizsgált csoportja alapján nem bizonyítható. A kutatásokat a további — elsősorban grúz helytörténeti — forrásanyagok áttanulmányozása viheti előre.

Gábori Miklós írásban megküldött referátuma vitatta, hogy a közérthetőség a készülő Magyarország történetének és így Bartha kéziratának is különösen fontos kérdése lenne. „Közérthetőségen ennél a múltal nem azt a publicitást várjuk — mondotta —, amelyet tízmillió ember megért és olvas, mert ezt az igényt nézetem szerint a napi sajtó sem tudja teljes egészében elérni.” Nyilvánvaló, hogy a Magyarország története kötetét mindenki számára írjuk, de nem mindenki fogja olvasni. Nem olvasta — jóval alacsonyabb általános műveltségi színvonal mellett — a korábbi, hasonló jellegű köteteket, pl. a Háman—Szekfüt sem. Ez a mostani kötet, ki kell mondanunk és kimondják a megírására hozott elvek is, egy bizonyos olvasóközönségre számít, amely lényegesen szélesebb a réginél, de amely számára az új sorozat tudományos színvonalát az előzőkhöz mérten nem csökkenthetjük, hanem legföljebb csak emelhetnénk. Ha pedig nyelvünkben az új

technikai kifejezések tömege közérthetővé vált, nem tartom szükségesnek, hogy a társadalomtudományok kifejezéseit egyenként lefordítsuk; már azért sem, mert ezek jórészt nem is újak, másrészt teljesen lehetetlen volna . . . Meg vagyok győződve arról, hogy csak az első kötethez egy vékonyabb szakszótárt adhatnánk ki.

„A népszerű szintnél — amely talán más kiadó és kiadvány feladata — lényegesen fontosabbnak tartotta: milyen időtávra, milyen „tartóssági fokkal” írjuk ezt a kötetet. Időtlen munkák nincsenek; ugyanakkor a Magyarország története nem lehet csupán alapvetés és forráskiadvány sem. Nem ez a célja. Új szemléletű, régi kutatásokra és újakra építő, de értékelő munka. Nem zárhat le minden kérdést, nézetem szerint csak a kérdések kis részét — mégis a legfontosabb az, hogy nem a jövő évre és nem tíz évre írják. Világos, hogy az új eredmények egyes területeken talán már holnap változtatni fognak rajta, de nem valószínű, hogy egy generáció alatt újabb 10 kötetes sorozatot adjanak ki. Ez az a szempont, amelyet döntőnek tartok: a tartalom viszonylagos stabilitása, elvi biztonsága, tartóssága, amellyel együtt jár kötelezően az is, hogy a függő problémákat problémáknak hagyjuk.”

Ezért tartja B. A. munkáját — most az olvasó közönség részéről — kiválónak. Elsősorban rendkívül nagy korszakot és nem egyetlen szakterület ismeretanyagát, módszereit, eredményeit kellett átfognia. Hozzá tartozik az is, hogy a magyarság őstörténete éppen nem a legsimább víztükör, amelyen több-kevesebb nyugalommal el lehet evezgetni, — mondjuk ki: a történettudománynak nem vagy a régészetnek nem a leg-„apolitikusabb” területe. Kiemelte a szerző tárgyilagosságát, emelkedett szintjéért amint a nehéz kérdéseket kezeli; azért is, hogy megoldatlan kérdéseket nem kíván személyében eldönteni és ugyanakkor sikerült elkerülnie azt, hogy vitákba bocsátkozzék. Pl. elégánsnak tartotta azt, ahogyan a magyarság eredetéről szóló, tudtommal főleg Amerikában élő magyarok féltudományos nézeteit, a sumér, asszír stb. kérdést kezelte.

A kéziratnak egyetlen lényeges részéhez szólt hozzá: az őstörténeti társadalmi periodizáció kérdéséhez. Ezt a kényes kérdést sokáig kerülgettük és B. A. megfogalmazása „egy negyed század” után, teljesen megfelel a valóságnak. A marxista őstörténeti periodizáció a gazdasági alapokból indul ki és a korábban használt elnevezései Engels által valóban „átvettek” voltak. A valósághoz tartozik azonban az is, hogy a beosztást, az elnevezéseket nemcsak az utóbbi negyedszázad eredményei módosították, eltekintve attól, hogy gyakorlatilag és nemzetközileg kevésbé használták. A társadalomfilozófiai kutatás nem halad mindig párhuzamosan az archeológia gyakorlati eredményeivel, pedig a marxizmus a gyakorlati eredményeit érvényesíti. Ennek okát, mai szóval élve, a múlt század információrendszerében lehetne keresni. Állapítsuk meg, hogy Engels „A család, az állam és a magántulajdon eredete” című művének végső célja nem az volt, hogy a paleolitikum, az ősemberkutatás rendszerét, régészeti beosztását megteremtse. A meghatározásokat Morgantól vette át, aki viszont viszonylag szűk területre, ill. népeségre és recens néprajzi megfigyelésekre épített. A paleolitikum és a New-York állambeli indiánok társadalmi struktúrájának tökéletes azonosítására egyikük sem gondolhatott, csak utólagos magyarázóik próbálták „törvényszerűvé” változtatni.

Engels munkája 1891-ben jelent meg, 1896-ban már maga módosította Morgant. Ugyanakkor azonban — a gyakorlati kutatás felől — 1856-ban fedezik fel a neanderthali embert; Ny-Európában 1865-től kezdve rendkívül intenzív ősemberkutatás folyik; leletek, kultúrák, periódusok válnak ismertté — ma is nemzetközileg elfogadott, érvényes prehisztoriai periódusok — és 1869-ben jelenik

meg Mortillet alapvető beosztása, melyet ma is használunk. Ez a beosztás a régészeti, tárgyi bizonyító anyagra épült. Ugorjunk át most fél századot; 1946-ban kerül ki Tolszov beosztása (őshorda stb.), aki szerint a régészet, a néprajz haladása révén sokkal jobban ismerjük az őstársadalom — hangsúlyozom: társadalmi fejlődését, mint a múlt század 60-as, 70-es éveiben. A Tolszov-féle „új” periodizáció jól ismert, — így pl. az őshorda ideje az alsó és középső paleolitikumnak felelne meg és a Neanthropussal fejeződnek be. (!) Maga a kérdés azonban nem így zárult le. 1952-ben Koszven ismét Morganból indult ki — amennyiben a teljes negatívot annak lehet nevezni. „Morgan beosztásának leginkább a régészek körében volt keletje — ők alkalmilag használták is —, különösen amikor az illető emléket vagy az adott eszköztípust nehéz volt datálni és meghatározott régészeti kultúrához kötni: ilyenkor a datálást a »vadság felső fokának« említésével intézték el.”

A kézirat érinti a matriarchatus kérdését. „Előre látható, hogy a következő korszak szerzője a neolitikum felől ismét fel fogja vetni a kérdést. Sőt, már itt is olvasható, hogy a neolitikumban patrilineáris rendszer lehetett (33. o.). A paleolitikum felől tekintve viszont a matrilineáris rendszer talán a neolitikus gazdálkodási móddal kezdődhetett. A matriarchatus, matrilineáris rendszert végül is tehát mindegyikünk mindig a másokra fogja áthárítani.”

Az őskőkor matrilineáris tudatára nézve a női szobrocskák, barlangfestmények női jelképei és egyetlen szülési jelenet (?): nem bizonyíték. Ugyanúgy megtalálhatók az erősen himnemű ábrázolások, ugyanolyan számban; a szibériai szobrok férfiak is lehetnek; „említhetem a mezini fallax ábrázolások sorát, Ny-on pl. az isturitzai kétágú csontfalloszokat, más falloszokat díszítve, a férfi-ábrázolásokat, a coguli sziklarajzot, amelyen a férfit »táncolják körül« és a biszekszuális szobrocskákat (pl. Mauern) stb. Nézetem szerint ezek szekszuális ábrázolások, a természetességi kultusszal függenek össze —, de az ősanjakultusszal, matriarchatussal, matrilineáris tudattal való kapcsolatuk teljesen bizonytalan. Valószínűtlen is. Az őskőkor társadalmi rendszere is a gazdálkodás módjából adódik. A fiatal paleolitikum, ezeknek az ábrázolásoknak a kora, a felsőfokú vadásztársadalom ideje. Rendkívül fejlett vadászgazdálkodás mellett, specializált vadászat mellett matriarchatust nem tudok elképzelni vagy legalábbis a gazdálkodást szemlélve semmilyen indítóoka nem lenne.”

Gulya János a munkához a nyelvészet, a finnugor nyelvtudomány oldaláról szól hozzá.

Éppen a mű jellege — mikor fog egy másik hasonló mű kiadására sor kerülni — teszi indokolttá, hogy a bírálók részéről is mindent megtegyünk e munka még sikeresebbé tétele érdekében.

A szerinte is jó szemlélettel megírt kézirat szerzője példamutató módon veszi figyelembe az egyes őstörténeti diszciplinák eredményeit és törekvéseit. Éppen ezért nem tartotta Gulya szerencsésnek az egyes tudományágak primátusa (illetékessége) kérdésének a fejtegetését. „Helyesebb lenne a való helyzetnek megfelelően e részeket törölni, minthogy ma már inkább a tudományágak egymást segítése, mintsem rivalizálásuk a kutatás jellemzője.”

Gulya ezután Bartha kézírata kapcsán az őstörténeti kutatásban mindig annyira fontosnak tartott komplexitás megvalósítására tett javaslatot.

Az őstörténet kutatásában részvevő diszciplinák eredményeinek summázása során feltétlenül szükséges, hogy a számos résztudomány gyakran párhuzamos vagy egymásnak ellentmondó nézeteit egy egységes koncepció alapján elrendezzük. Nehéz lenne elvitatni — mondotta — az adott esetben, hogy ennek a kon-

cepciónak a kialakítására a történettudomány művelői a hivatottak. „Viszont ha már az általános koncepció kialakult, akkor — amint ezt a jelen munka kisebb jelentőségű, de nem kis számú nyelvészeti »pörsenései« is mutatják — feltétlenül szükséges (finnugor) szaknyelvész közreműködése, aki a szerző koncepcióját *elfogadva* (még ha esetleg nem is ért vele egyet) a munkát »nyelvészetileg« is szakszerűvé teszi. Meggyőződése, hogy ez az eljárás a komplex módszernek egy bár szerényebb, de annál hasznosabb formája lehetne.”

Részmegjegyzések után (bizonyos fogalmak szakszerűbbé tétele, népelnevezések nálunk használatos formájának használata, egyes, a nyelvi rokonság megállapítására vonatkozó módszertani észrevételek) két általánosabb kérdést érintett: 1. rendkívül fontosnak tartotta az *őshaza* fogalmának a meghatározását és következetes alkalmazását (ld. az „őshaza” mint a) keletkezésnek a helye, b) tartózkodás (periódus) helye és c) szétválást megelőző állapot helye), 2. Megkérdőjelezendőnek látja, hogy a magyar őstörténet fogalma alá tartozik-e a „társadalmi osztályokra szakadás kezdetei”-nek a kérdése.

Fodor István bevezetőjében az őstörténeti kutatások szervezettebbé tételének szükségéről szólt. A komplex kutatások terén az utóbbi években két lényeges eredményt lát: László Gyula nagyjelentőségű őstörténeti kutatásait, aki 1961-ben írott könyvével a komplex kutatások új irányvonalát indította el: az elméletével kapcsolatban kialakult széleskörű vita igen sok kérdést helyezett a korábnál jobb megvilágításba. A másik — a nyelvészet körül — Hajdú Péter őshaza-elmélete, ahol a szerző kutatásaiban a mind nagyobb jelentőségű régészeti adatokat is figyelembe vette. Az általa 1964-ben körvonalazott uráli őshazának egyre több híve van mind hazánkban, mind külföldön. Az újabb régészeti kutatások is ezt látszanak igazolni.

A kétirattal kapcsolatos első észrevétele az volt, hogy a szerzőnek a szovjet kutatásban felhalmozódott hatalmas mennyiségű anyagot — és itt elsősorban a régészetre utalt — láthatóan nem volt ideje megfelelőképpen kiértékelni, ártóítani. Itt lényegében egy emberre hárult az a feladat, amit más korszakok esetében népes kutatógárda tervszerű munkája készített elő, s ez érezteti hatását a kézirat több helyén. Fodor István ezután néhány „általános kérdésre” térve először az őshazával kapcsolatos elméletekről szólt. Hiányolta Hajdú Péter újabb őshaza-elméletének legalább a megemlítését, valamint azt az elméletet, melyet ma a kérdéssel foglalkozó szovjet szakemberek szinte kivétel nélkül vallanak (Tretyakov, Báder, Halikov stb.), hogy ti. a finnugor őshaza az Urál hegység mindkét oldalán volt. Bartha a szvidéri és az altáj-szajáni elmélet találkozási pontjára szavaz: ti., hogy a finnugorok legrégebb emlékeit az i. e. III. évezredben a Volga—Káma vidékére tudjuk lokalizálni.

Ezzel kapcsolatban azonban felmerül egy olyan probléma, amit ténykérdésként kell kezelnünk: a jelzett időpontban a Volga—Káma az Urál és az Uráltól keletre eső területsáv — a legtöbb kutató által elfogadott nézet szerint — egy etno-kulturális övezetbe tartozik, tehát ebből a Volga—Kámát nem lehet kiszakítani, vagy pedig ezt — legalábbis röviden — meg kell indokolni. Igaz, hogy a szerző kijelenti, hogy a finnugorok nem feltétlenül éltek egy régészeti kultúra területén. Tehát elveti a régészet bizonyítékait. Akkor viszont joggal vethetjük ellen, hogy milyen adatok alapján lokalizálja a Volga—Káma-i lakóhelyet. A nyelvészet és a növényföldrajz nem ad erre módot. Hajdú Péter kutatásai arra figyelmeztetnek, hogy az Urálon túlt semmiképpen nem kapcsolhatjuk ki a finnugor őshaza meghatározásából. Ez az a nézet egyébként, amely a régészeti adatokkal legjobban egyeztethető.”

Szükségesnek tartotta, hogy Bartha még egyszer „vegye fontolóra az őshazáról írottakat, gondosabban mérlegelje az adatokat, és még akkor is, ha megmarad itt leírt felfogása mellett, ezt körültekintőbben indokolja”. Ide tartozik az is, hogy Bartha átveszi László Gyula azon elgondolását, mely szerint az őshazakutatásnál az őskorba kell visszanyúlni. Fodor véleménye szerint ebben a kérdésben megszívlelendőbb Hajdu Péter álláspontja, aki szerint egyelőre: „... az őshaza-kutatás ilyen kiszélesítése csak nehezíti feladatunkat, sőt sokszor eltereli figyelmünket a valamivel könnyebben megoldható problémákról”.

A magyarság és a nomadizmus kérdésében felhívta Bartha figyelmét: ha a magyarságnak a nomadizmushoz szinte semmi köze nem volt — márpedig Fodor szerint a szóban forgó dolgozathoz ezt lehet érteni —, hogyan került akkor egy hosszú sztyepei vándorút után a Kárpát-medencébe, hogyan élhetett nomád és félnomád népek szomszédságában. (Ezzel kapcsolatban nem látja pl. bizonyított-nak, „hogy az obi-ugor nyelvekben nem őrződött meg a fejlett lovaskultúra hagyománya, hiszen az ugor nyelvek közös lovas-terminológiájának kérdése már meglehetősen régen tisztázott nyelvtörténeti irodalmunkban. Az obi-ugor népköltészet ide vonatkozó becses adatai szintén közismertek.”) Véleménye szerint nincs okunk abban kételkedni, hogy az ősmagyarság fejlett lovaskultúrája még az ugor együttélés korában alakult ki, sőt ehhez hozzátenném még azt is, hogy semmiféle adattal nem igazolható, hogy kizárólag Európában. „Az ugor őshaza kérdésében Nyugat-Szibéria kizárását nem látom igazoltnak” — mondotta.

Igen helyesnek tartja, hogy a szerző nem terheli túl az olvasót az egyes területek régészeti kultúráinak, azok csoportjainak felsorolásával, de kevésbé tűnik helyesnek, hogy nem is kísérli meg pontosan az egyes kultúrákat bizonyos etnikumokkal kapcsolatba hozni. Néhány régészeti kultúra esetében ui. ez retrospektív úton bizonyossággal elvégezhető.

Terminológiai probléma, hogy a szerző nem mindig szabatosan használja a „régészeti kultúra”, „csoport” stb. kifejezéseket (pl. Ananyino régészeti műveltség és nem korszak, Gljagyenovo nem csoport (változat), hanem régészeti kultúra stb.). Helyesebbnek tartaná, ha a kétiratban kultúrák elnevezésekor a nálunk szokásos melléknévi alak szerepelne (pl. ananyinói és nem Ananyino kultúra). Azért is tartja az ilyen típusú kérdéseket fontosnak, mert Barthanak figyelembe kell vennie, hogy sok elnevezést ő használ először a magyar szakirodalomban s nem közömbös, hogy helyes, vagy helytelen formában. Filológiaiilag sem közömbös, hogy a „türk” és „török” fogalmak következtelenül s jórészt helytelenül kerülnek alkalmazásra. Egyébként a terminológia világosabbá s egyben közérthetővé tételét általában igen fontosnak tartja az átdolgozásokor nemcsak szakmai szempontból, hanem a László Gyula által már részletezett közérthetőség miatt is.

Fodor István ezután — elsősorban régészeti vonatkozású — részletmegjegyzéseket tett. Vitatta a dolgozat néhány megállapítását (pl. azt, hogy a földművelés és állattartás első elterjedési hulláma egyszerre érte volna a finnugorokat; hogy a Káma völgyében a voloszovói kultúra valaha is megtalálható lett volna; hogy valamiképp is bizonyítható lenne honfoglalóink kétnyelvűsége stb.), egyes kérdések tárgyalásában hangsúlyváltoztatást vélt szükségesnek: így pl. szerinte egyes kultúrák „hatását” a szerző túlértékeli (a volga—kámái fémművesség szerepét, azt pedig Fodor bizonyíthatatlannak tartja, hogy a honfoglaló magyarok kultúrájában kimutatható lenne a — néhai Fettich Nándortól átvett elgondolás alapján — „mimszinaki vonatkozás” stb.) ugyanakkor más, ismert kérdésköröknek (pl. a normann—szláv problémáról) igen kis teret enged.

Befejezésül kiemelte, hogy mindezen kritikai észrevételek ellenére is Bartha szövegét „modern”, „széles távlatokat nyitó” összefoglalásnak tartja, amelyek lényegében tükrözi az őstörténeti kutatások újabb eredményeit.

Bóna István az előtte szólókhoz kapcsolódva csupán a kéziratot és a vitában elhangzott bírálatokat érintő néhány módszertani kérdés felvetésére szorítkozott.

Az első ilyen észrevétele: Bónának úgy tűnik, hogy mind a kézirat mind a vita túlságosan „elkülöníti” a finnugor őstörténet színterét és problematikáját az egyetemes európai, sőt eurázsiai őskor-kutatástól. „Tagadhatatlan — mondotta —, hogy az elkülönítés a végcél.” A kérdés csak az, hogy a kutatás jelenlegi szakaszában ez mennyiben jogos és indokolt. Jelenleg ugyanis sajátos „finnugor őskor” kezd kibontakozni. Sajátossága, hogy másod-harmadkézből származó (sokszor nagyon vegyes értékű) régészeti adatait nyelvészek és történészek értékelik, — őskor kutató specialisták bevonása nélkül.”

„A kéziratot olvasva és a vitát hallgatva úgy tűnik, mintha a szóbanforgó területek nem is Európában lennének, mintha az egyetemes európai őskor kutatásnak nem is lenne köze hozzájuk. Mintha, — hogy csak a legjobbat említsem — a másfél évszázados skandináv, de ne legyünk túl szerények, az ugyanannyi idős hazai ősrégészet ragyogó kutatási és módszertani eredményei nem is lennének érvényesek és hasznosíthatók a kelet-európai őskori jelenségek értékelésében. Pedig összehasonlítással: a »belterjes« magyar őskor-kutatás egyetlen megye területéről több lelőhellyel, ásatással, lelettel és megfigyeléssel rendelkezik, mint a finnugor őstörténet fentebb körülhatárolt vidékei.”

„E sajátos befelé fordulás” egyik következménye Bóna szerint a „módszertani bizonytalanság”.

„A közép-európai (főleg dán és magyar) bronzkor-kutatás eredményeinek nem ismerését tükrözi az a tétel, hogy a nyersanyag-források, a bronzműves központok és a fémekben gazdag temetők »egybeesnek«. Dánia, Közép-Németország és a Tisza—Maros—Körös vidék híres bronzöntő telepei semmiféle helye nyersanyagforrásra nem támaszkodtak, a fejlődés lényege éppen az volt, hogy a legfejlettebb ipari területek már a bronzkorban sem estek szükségszerűen egybe a nyersanyag-lelőhelyekkel. Egy-egy kultúra temetőinek bronzban való gazdagsága vagy szegénysége alig függ össze az előző kérdéscsoporttal, elsősorban belső társadalmi és gazdasági, de valószínűleg a hitvilággal is összefüggő jelenségről lévén szó. A bronzmellékletekben leggazdagabb magyarországi temetők sokszor éppen séggel a legtávolabb esnek mind a nyersanyag-lelőhelyektől, mindpedig a bronzműves központoktól.”

Bóna „meglepő”-nek tartotta, hogy míg a vita során az ásatások és a régészeti jelenségek értékelése „kissé bizonytalan”, addig „rendkívüli a magabiztosság általános kérdésekben”.

„Miközben őszinte elismeréssel szemléljük nyelvészeink, régészeink és történészeink közös erőfeszítéséből kibontakozó és egyre gazdagodó őstörténetünket, aggódva figyelmeztetünk arra, hogy jelen pillanatban — a görögöket leszámítva — nincs Európában nép, nyelv vagy nemzet, amely őstörténetét régészetileg a vaskor (i. e. I. évezred) előttre követni tudná. A kivételképpen említett görög őstörténet (régészetileg) a bronzkorig (i. e. II. évezred) követhető vissza. A korábbi idők (bronzkor, neolitikum, paleolitikum) őstörténetét a mai európai ősrégészet »az indoeurópai« őstörténet korszakába utalja vissza”.

Bóna ezután tudománytörténeti kitekintésben foglalkozott az őstörténet-kutatásnak azon korszakával, amikor szinte túlzott biztonsággal dolgozva a nyelv-

vészlet eredményeire támaszkodva bronzkori, sőt neolitikus kultúrákat azonosítottak a kelták, latinok, germánok, venétek, illyrek, thrákok, szlávok őseivel. Könyvtári irodalom foglalkozott e népek és nyelvek régészeti és területi elhelyezésével, mondanom sem kell, gyakran homlokegyenest ellenkező eredményekkel.

Amikor azonban kiderült, hogy a hettita birodalom egyes népelemei már indoeurópai nyelveket beszéltek, nyilvánvalóvá vált, hogy az indoeurópai népek és nyelvek a bronzkor elején már elkülönültek, szétválásuknak tehát *legkésőbb* a neolitikumban meg kellett történnie. Az „együttélés” kora pedig a messze bizonytalanságba tolódott vissza. — A nyelvészet új felfedezései halomra döntöttek az összes korábbi régészeti elméleteket.”

E vitával kapcsolatban is van ilyen természetű aggodalma. „Nincs ugyanis az európai bronzkornak egyetlen régészeti kultúrája sem, amelyet ma a valószínűség bármilyen fokán a kelták, germánok vagy szlávok egyenes őseinek lehetne tartani. E népek és nyelvek neolitikus őseiről pedig ma egyáltalán nem esik szó.”

„A vitában összezsaptak a vélemények arról, hogy a finnugor illetve magyar őstörténetet *csupán* a neolitikum elejéig kell-e visszakövetni, avagy már a paleolitikumban elkezdni. Tiszteletreméltó bátorság, de a régészet jelenlegi elbizonytalanodása mellett, vajon nem túlzott-e? — Különösen, ha magyar-óstörténetnek nevezzük.”

„Parázs viták folytak és folynak Baskíria és a Volga—Káma-vidék 2—5000 évvel ezelőtti etnikai kérdéseiről . . . figyelmeztetnünk kell arra, hogy földrajzilag nyitott területről van szó, amelynek nincs a környezettől elszigetelő természetes határa.

Ha az optimális földrajzi egységként kezelhető Angliát vagy Jutlandot nézzük, azt találjuk, hogy mindkét területen csupán a kora-középkorban jelenik meg a mai nyelvi egység előzménye s csak mintegy 1000 évvel ezelőtt a mai államiság elődje. A Baskiriánál földrajzilag sokkal zártabb Kárpát-medencében, vagy azon belül a még zártabb Erdélyi-medencében a mai nyelvi egység illetve tarkaság egyaránt közép- és újkori fejlemény. Az összes többi régészeti visszafelé követhető »átmenet« a biológiai folyamatossághoz tartozik, amelynek nincs közvetlen köze a mai nyelvekhez, népekhez és államokhoz.”

„Ezek után felvetődik a kérdés, miért volt sokkal kevésbé mozgalmas őstörténete a Baskír földnek. Mi bizonyítja ott nyelvek és népek (sőt nemzeti szervezettek!) évezredek át visszafelé követhető állandóságát? — a meglehetősen hiányos és szórványos régészeti emlékek aligha. Miért nem érvényesültek ott a jobban átkutatott területeken megismert történelmi mozgástörvények? Miért csupán a gazdaság és a társadalom fejlődött, változott, miközben a nép nagyjából azonos maradt?”

„A nyomasztóan sok bizonytalanság és függőben maradt kérdés figyelmeztet: még nem érkezett el az ideje annak, hogy őstörténetünket régészetileg is végigkísérjük, bármely oldalról (akár a honfoglalók hagyatékából, akár a paleolitikumból) induljunk is ki. E feladatra a régészet ma még nem alkalmas, ami ismét nem jelenti azt, hogy belátható időn belül nem válik alkalmassá.

Nagyon is alkalmas viszont már ma is arra, hogy segítségével sokkal igazabb és reálisabb képet rajzoljunk mindazon kelet-európai és közép-ázsiai népek kulturális és társadalmi fejlődéséről, amelyek közé egykor őseink is tartoztak. Ahol Bartha Antal ezt tette — szerencsére sokszor megtette —, ott valóban azt nyújtotta, amit ma a régészet segítségével nyújthatunk — fejezte be hozzászólását Bóna István.

A vitaülés elnökeként *Székely György* méltatta Bartha Antal munkájának és a vitafelszólalásoknak magas színvonalát. Az elkészült terjedelmes rész a tízkötetes magyar történet bevezető kötetének méltó indítása, illetve a magyar történet egyik ágának, egyik összetevőjének kitűnő bemutatása. A vita résztvevői valamennyien méltatták a munka mélyenszántó elemzéseit, önálló mondanivalóját, az őstörténet megannyi ágának, összetevőjének szempontjából tették mérlegre konkrét eredményeit. A számos vitabeli megjegyzés természetesen a szerző komoly figyelmét érdemli meg, legalább historiográfiai jellegű fejtegetéseiben ezekre is hasznos lesz kitérni. Külön méltatta a Barthától készített rész marxista módszerét, elvi-eszmei igényességét, kiemelkedő ismereteit a szovjetföldi régészeti anyagban, a szovjet őstörténetírás eredményeiben. Éppen a szerzői erények, a Bartha Antal által megszabott magas szint kívánja meg, hogy megmagyarázatlan probléma, össze nem egyeztetett fogalmazás, nem tisztázott terminológia ne maradjon a szövegben, ami a szöveg írása során szétszórta fogalmak olvasás során szembetűnőbb három csoportjában foglalható össze.

Az egyik ilyen problémakör a természeti és a termelő gazdaság fogalmaiból ered. Bartha Antal írásában ezek időben és fejlettségben egymást követő fokok. Így esik szó a műben a természeti gazdálkodást felváltó termelő gazdálkodásról (21. l.), a természeti gazdálkodás helyébe lépő termelő gazdálkodásról (61. l.), ami kétségkívül következetességet mutat. További fontos vizsgálódási elem a termelés ágazati sorrendjére vonatkozik: bizonyosnak látja, hogy a termelő gazdálkodásra áttérő legkorábbi közösségek földművelő-állattenyésztő, nem pásztorkodó népek voltak (62. l.), korszerűtlennek azt az elméletet, hogy a természeti gazdálkodást előbb pásztorkodás, majd ezt sokkal később a földművelés követte (80. l.). Erénye, hogy az egymást váltó fokokat nem éles elválással tételezi fel, hanem egymás melletti fejlődésben, váltásban: az i. e. 10—7. évezredben a természeti gazdálkodás uralkodó jellege mellett megkezdődött a búza, árpa és köles termesztése, az i. e. 7—6. évezred folyamán a vezető ágazattá vált termelő gazdálkodást kiegészíti a vadászat és gyűjtögetés (63. l.). Szemléletes az a megkülönböztetés, hogy a természeti gazdálkodást űző népek az év minden napján élelmük megszerzésén fáradoztak, téli tartalékaik korlátozottak voltak, míg az élelemtermelést a termelő gazdálkodás kialakulásához köti (64. l.). Rendszeri is a két kategória fejlődési fokozatait: a természeti gazdálkodáson belül a vadász-halászs, valamint gyűjtögető alaprtege, a termelő gazdálkodáson belül a földművelés, valamint állattenyésztés alaprtege, s ezek keveredése, találkozása, színeződése lehetőségeit (42. l.). Dícséretes, hogy ezeket a kategóriákat alkalmazni igyekszik a magyar őstörténet távoli ágaira: az obi ugorok lakóhelyei nem kedveztek a termelő gazdálkodásnak (107. l.), viszont az ősmagyarok és nyelvrokonaik Európa területén áttértek a földművelést és állattenyésztést magába foglaló termelő gazdálkodásra (118. l.), még közelebről a baskíriai őshazájában termelő gazdálkodásra áttért ősmagyarokról esik szó (119—120. l.). A magyar őstörténet vizsgált területeinek nagyságát és kihasználhatóságát mérlegre teszi a munka a természeti gazdálkodás idején és a termelő gazdálkodás új követelményei szerint (102. l.). Az erdő és a ligetes sztyeppe övezetben élő finnugorok életében a természeti és a termelő gazdálkodás közti arányt vizsgálja (94. l.). Mindebből következik, hogy a termelő gazdálkodás kihatásait kutatva eljut a túlnépesedés, az ilyen gazdálkodást űző népek vándorlásai a ló alkalmazása kérdéseikhez (65. l.). Mindez tehát a munkában valóban végiggondolt láncolatnak tűnik. Megérdemelné a tárgyalásban egy összefoglaló rész beiktatásával a tüzetesebb fogalmi megvilágítást és a korábbi szóhasználatokhoz való viszony megállapítását. Most ugyanis mindez csak szétszór-

tan és nem mindig sorrendben jelentkezik, ami a megértést nem könnyíti. Nem vet számot továbbá a természeti (természetbeni, naturális) gazdálkodás, gazdaság megszokott fogalmával, ami Bartha természeti és termelő gazdálkodás fogalmait egyaránt felölelte és a pénzgazdálkodás kategóriájával áll szemben, azt előzi meg gazdaságtörténetileg. Ha ilyen szembesítés a fogalmakban nem volna a végső kidolgozásban, ha ilyen historiográfiai megvilágítás elmaradna, zavarokat, felreértést eredményezhet az olvasóban. Világossá kell tenni, hogy mennyivel előbb vagyunk az egyszerű árutermelés elemeinél.

Ugyancsak megmagyarázatlan marad és saját szóhasználatával sincs következetes összhangban a barbár fogalom alkalmazása, vagy inkább néhol bevetése. Így az egész őstörténetfogalom bizonytalanná válik. A munkában egész fejezetet, korszakot jelent a barbár társadalom korszaka (92. s köv. l.), amely a vaskortól kezdődik. Az egész mű címadását és tárgyát problematikussá teszi, hogy az i. e. I. évezred első felében lépteti már az ősközösségi gentilis társadalom helyébe az előkelők és köznépkülönféle csoportjából álló társadalmat, kialakultnak minősíti azt a barbár társadalmi szervezetet, amelyik a magyarokat a IX—X. század fordulójáig jellemezte. Már ez is kérdéssé teszi, hogy tehát őstörténetről van-e szó a továbbiakban (a munka nagyobb részén), s ezt legott maga is megerősíti: „Az ősközösségi társadalom felbomlása a magyar őstörténet végét és egy átmeneti korszak kezdetét jelenti.” Mindjárt ezután többször szól barbár társadalmi állapotról a magyarok és a kelet-európai népek életében a jelzett időhatárok között. Ismét arról van tehát szó, hogy a barbár fogalom terminusát nem viszonyítja a marxista társadalomelmélet és a korábbi magyar marxista őstörténetírás fogalmi kincséhez. Nem világos a nála alkalmazott barbár fokozat osztálytartalma sem ezen a lényeges ponton (110. l.), de azáltal sem, hogy a kazár kaganátust kezdetleges barbár államként írja le (138. l.), a kaganátus felett körzeteiben a barbárságból középkoriba hajló állapotok kialakulásáról szól (144. l.). Egyébként a barbár állam kezdetlegessége és a középkori hajlás ellentmondásos is. Hát ha még arra is gondolunk, hogy a magyar politikai és társadalmi szervezet Bartha álláspontja szerint a IX. század dereka körüli állapotban alapvonásaiban belsőázsiai türk találmány, de civilizált államok befolyása alatt finomult ki (162. l.), akkor meg éppen nem világos, kezdetleges barbár államban élő kazárokon túl minő civilizált államra gondolhat itt az olvasó? Ezt a zavart nem enyhíti a személynevek kultikus jelentőségének vizsgálata a barbár fejlődési fokozatban (162. l.) vagy a Kelet-Európa barbárjai körében leírt műveltségbeli kiegyenlítődés (208. l.). Megint csak alapvető fogalmi kérdéstről van szó, aminek tüzetesebb megvilágítása nélkül éppen egy marxista szintézis nem állhat meg.

A már említett két nagy fogalmi kérdéshez képest elenyészően kevésszer — de akkor is megmagyarázatlanul, bedobva — szerepel a nomád feudalizmus néven ismert szervezet (125. l.), holott ez is vitatott fogalom, és éppen a türkök társadalmi berendezéséhez kötni az előbbieket miatt sem szerencsés. De ha a most tárgyalt rész szerzője a fogalmat beveti, meg is kell magyaráznia és nem várathatja az olvasót a XIII. századi mongol viszonyok megismeréséig.

A zárszó a továbbiakban rámutatott, hogy a szerzőt igen nehéz feladat elé állítja a számos hozzászóló sokirányú igénye, amiben különféle felfogások nemcsak a szerzőével, de egymáséival is szembesítésre kerültek. Ebben a sok igényben a tárgyalt mű rendkívüli adatgazdagsága, a magyar őstörténet tudományában eddig felmerült csaknem minden nézet újra mérlegre tétele is szerepet játszik. Mindezeknek az igényeknek már csak ellentmondásosságuk miatt sem tehet eleget a szerző. Csak arra törekedhet, hogy a maga nézeteiből kiküszöbölje az ellent-

mondásokat és a többi érdemleges nézeteket megfelelő helyükön említse, értékelje a terjedelmi lehetőség szerint. Ugyanakkor a zárszóban is felmerültek további tárgyalási, ill. jobb bizonyítási igények, pl. Engels Frigyes nézeteinek behatóbb bemutatása, az előadás sorában nem mindig egyöntetűen értelmezett szavak magyarázata, a medve kultusz alapos ismertetése egy helyen, a közös föld feletti rendelkezés tüzetesebb tárgyalása, a vándorlás és érintkezések kronológiai és lokalizációs ellentmondásainak (onogur, szavir, etelközi szláv) feloldása. Néhány ponton a forrásértelmezésekkel kapcsolatos elírásokat összegezte a zárszó (a magyarok országának területnagysága az arab-perzsa forrásokban, az orosz őskronika kun szállásméltetésének interpolációs problémája, a kazár—zsidó kapcsolatok oroszos névhasználatának pontatlan volta, a szláv apostolokkal való találkozások időpontja, a kabar törzsek harcban előjárásának értékelése, az etelközi magyar „vajdák” mibenlétének értelmezése). Végezetül kérte a vita elnöke, hogy a honfoglalásig terjedő rész írója ne menjen túl korszakán és ne foglalkozzék a következő rész értelmezési és értékelési problémáival, ne foglaljon állást az oda eső történeti adatokkal kapcsolatban. Ilyennek jelölte meg Géza és Vajk nevének ügyét, az I. István korabeli állítólagosa iobagi-jobbágy fegyveres rend (!) fejtegetését, a honfoglalás előtt nem adatolható bőség-ínség problémáját, valamint Géza király 1115. évi hadjáratának anakronizmusát, végül Anonymus működési idejének meghatározását. Mindezek mellőzésével a szerző helyet takaríthat meg és energiáit a számos igény általa elfogadhatónak vélt honorálására összpontosíthatja.

Befejezésül Székely György ismételt köszönetét fejezte ki a szerzőnek és további sikereket kívánt munkájához. Megköszönte a vita résztvevőinek lelkiismeretes és aktív szereplését, a hallgatóság lankadatlan türelmét és az ülést berekesztette.

G.